

A SÁROSPATAKI LENGYEL BIBLIA S UJONNAN FÖLFEDEZETT HARMADIK TÖREDEKE.

HARSÁNYI ISTVÁNTÓL.

(Harmadik, befejező közlemény, két hasonmás-melléklettel.)

3. A kódex története iratásától a mai napig.

A sárospataki lengyel bibliát Hedvig, Nagy Lajos magyar király († 1382) leánya, II. Jagelló Ulászló lengyel király (1386—1434) első felesége kezdte fordíttatni 1390-ben († 1399) s ugyan-ezen Jagello Ulászló negyedik felesége: Zsófia folytatta a fordíttatást s alatta végezték azt be 1455 május 6-án.

Hedvig, mint magyar király-leány, vallásos szellemben neveltetett s mikor szívvel, lélekkel lengyel királynévá lett, a pogány litvánok közt a kereszténység apostolává lett. A történetírók, mint láttuk, följegyezték róla, hogy kívánságára a Csehországból (1394-ben) Krakkóba vitetett papok nemzeti (lengyel) nyelven tartották az istentiszteletet.

Długoss († 1480), a legrégebb lengyel krónikairó, a kinek kéziratos munkáját a későbbi történetírók (Miechowita, Turnovius, Regenvolscius stb.) forrásul használták, azt mondja Hedvigről, hogy ez a mélységes alázatosságú, Istent végtelenül szerető s a földi hiábavalóságokat kerülő királyné, lelkét és gondolkozását kizárólag az imáknak és szentkönyveknek, t. i. az ó- és új-testamentomnak és más latinból lengyelre fordított szentiratoknak olvasgatására szentelte.

Długoss följegyzését azonban a későbbi írók nem egyenlőképen fogták föl és magyarázták. Voltak olyanok, a kik az «ó- és új-testamentom könyvei» kifejezést úgy értették, hogy az ó- és új-testamentomnak csak *egyes könyveit* fordíttatta le és nem az egész bibliát, s azokat olvasgatta. (Dobrowski; az 1849-iki Vallás-erkölesi Almanach «K» jegyű írója, Malecki stb.) Mások meg

úgy magyarázták Dlugoss adatát, hogy Hedvig a *teljes bibliát*, az ó- és új-testamentomot egészen lefordította. (Miechowita, Kortholtus, Turnovius, Regenvolscius, Broughthon, Wiszniewski.)

Most már az a kérdés, hogy melyik magyarázat a helyes? Mert Dlugoss adatát — miután nem mondja meg világosan, hogy az egész bibliát, az ó- és új-testamentomot lengyelre fordította — tényleg mindkétféleképen lehet magyarázni.

Szerintem az első a helyes. Mert tényleg igazolt magyarázat az, a mely szerint lehetetlen feltenni, hogy Hedvignek már úgy az ó- mint az új-testamentom összes könyvei meg lettek volna lengyel fordításban. Azt történeti tényként állapíthatjuk meg, hogy 1390-ben a bibliának lengyel nyelvre való fordítását elrendelte s a fordításhoz azonnal hozzá is foghatott a megbízott egyén s egyes könyvek lefordítottak: de, hogy Hedvignek oly hirtelen és oly korán (1399 július 17.) bekövetkezett haláláig a Szentírás a maga egészében, teljesen le lett volna fordítva lengyel nyelvre, azt a következő okok miatt nem lehet feltételezni:

1. a XIV. századból nemcsak a szláv népek, de a többiek sem tudnak a teljes bibliai szöveget felölelő nemzeti nyelvű fordítást felmutatni. (Dobrowski.) Nem igen lehetett tehát lengyelre sem lefordítva az egész biblia.

2. Az ilyen terjedelmes és nagy gondot igénylő nehéz munka keresztülvitelét (mint a régi bibliafordítások története, s így például a magyaroké is bizonyítja) rendesen a legbecsesebb, legkedveltebb és legszebb részletek vagy egyes könyvek lefordítása szokta megelőzni. (Malecki.)

3. Ha már Hedvig az egész Szentírást tényleg lefordította volna lengyel nyelvre, akkor miért rendelte volna el annak újból való lefordítását Zsófia királyné, ugyanazon Jagelló Ulászló negyedik és utolsó felesége? Hiszen Hedvig után (a kinek sem leánya, sem nőrokona nem maradt) a fordítás a királyi család birtokában maradt és bizonyosan Zsófiáé lett. (Malecki.)

A kódex előtáblájának belső oldalán olvasható s már ismeretes feljegyzések egybehangzólag állítják, hogy a Zsófia részére készült bibliafordítás 1455-ben fejeztetett be. Zsófia 1422-ben lett Jagelló Ulászló felesége s igen valószínű, hogy a Hedvig által megkezdett, de korai halála (1399.) miatt be nem fejezett

munkát Zsófia, a ki a történetírók feljegyzései szerint szintén igen vallásos nő volt, folytattatta és azt 1455-ben be is fejezték. Hogy az ó-testamentomot fejezték-e be akkor, vagy az újat is, azt nem lehet biztosan megállapítani, mert Turnovius nem mondja meg munkájában, hogy melyik helyről írta ki az általa közölt jegyzetet. Hogy egy ilyen jegyzet eredetileg a Jób könyvének a végén (Lasitzki) lett volna, azt nem tartom valószínűnek; hanem igen valószínű, hogy a zsoltárok végéről (az 1562-ik évben ez volt az utolsó könyv, mely a kötési táblákba befért) való. Lehet különben, hogy oda is az ó- vagy épen az újszövetség végéről került. Én igen valószínűnek tartom, hogy Zsófia idejében 1455-ben az újszövetséget is befejezték. (Befejeztettek a szövetség könyvei...) Erről azonban írásos emlékeink nincsenek.

Kétségtelen tényként lehet megállapítani, hogy Zsófia idejében, mikor a fordítást 1455-ben május 6-án befejezték, a fordító: *Jaszowici András* (krakkói egyetemi tanár, korczyni parochus); a másoló pedig *Radoszyei Péter* korczyni jegyző volt, a ki a munka befejezésekor az utolsó lapra odaírta a fordítató királyné, a fordító és a saját nevét az év, hó és nap megemlékezésével.

Hogy a biblia fordításával az első tervező: Hedvig kit bízott meg, ki volt a leíró, s melyik könyvig haladt, azt adatok hiányában nem lehet megállapítani. Voltak ugyan tudósok, (Friese, Riger K. Gy.), a kik azt állították, hogy Jaszowici András Hedvig idejében fordította a bibliát, de ez mint indokolás nélküli pusztá feltevés, nem fogadható el. Lasitzki, Turnovius, Regenvolscius egybehangzóan állítják, hogy Jaszowici András Zsófia meghagyása folytán fordított s adatuk teljesen megbízhatónak bizonyult.

Hogy a sárospataki biblia fordításában több fordító vett részt és pedig nem egyszerre, egyidejűleg, hanem egymásután, bizonyos időközök elmúltával, az bizonyosra vehető. A másolást sem egy ember végezte, hanem (mint láttuk) többen írták, de nem egyszerre, hanem bizonyos időközökben, egymásután.

Malecki szerint a sárospataki kódex 96-ik levelétől a végéig terjedő részt az ötödik író írta, a ki nem más, mint Radoszyei Péter. Az azelőtt levő rész pedig (1—95. levél) *már régebbi idő munkája*. Ő ugyanis az első három írónak és különösen az első-

nek munkáját a kódex utolsó részénél (96—185. l.) *néhány évtizeddel korábbinak tartja*. Visszamegy az szerinte egész Hedvig korába. Én Malecki e nézetét helyesnek találom. Neki az a meggyőződése, hogy nemcsak az írás változott, de a fordítók is változtak. A biblia első részének más volt a fordítója, illetőleg mások voltak a fordítói, mint Jaszowici András, a ki intelligencia és szerzői avatottság dolgában hasonlíthatatlanul felette áll az első fordítónak.

Ama kérdés eldöntésére nézve különben, hogy a kódex első fele a Hedvig korából való-e, kétségtelenül igen fontos Hankának ama fölfedezése, hogy a sárospataki biblia annak a cseh bibliának fordítása (mondhatnánk úgy is, hogy átírása), a melyet «leskowici biblia» név alatt a drezdai kir. könyvtárban őriznek. Ezt Malecki is hangsúlyozza, a ki nyelvészeti összehasonlítások és egybevetések alapján meggyőződött, hogy a sárospataki kódex eleje ama cseh biblia szólásformáinak és fordulatainak annyira szószerinti és szolgálai — nem fordítása, hanem inkább *lengyelesítése* (polonizálása), hogy a lengyel szövegben imitt-amott előforduló értelmetlenségeket csak úgy tudta megfejtetni, ha azokat a cseh fordítás szövegével összehasonlította.¹

A Dzialynski-féle Nyelvemlékben magam is összehasonlítottam s összeolvastam a sárospataki kódex (Paralipomenon I. 16. fejezet) szövegét a vele párhuzamosan nyomtatott leskowici kódex megfelelő szövegével, s néhány vers gondos összehasonlítása után — a lengyel nyelv ismerete nélkül is — pusztán szemléletileg (némelyik szónál csak 1—2 betű eltérés van a leírásban) meggyőződést szereztem, hogy kódexünk tényleg a cseh bibliából van fordítva, helyesebben, miután a lengyel nyelv a cseh nyelvvel közeli rokonságban áll, annak átírása, lengyelesítése. Kétségtelen tény tehát, hogy kódexünk a cseh bibliától függ.

Sőt bizonyos az is, Malecki szerint is, hogy az utolsó, t. i. az ötödik íróra eső rész (96—185. levél) szintén eme cseh biblia alapján készült lengyel fordítás. Azt azonban már ismeri Malecki, hogy az utolsó résznél a szavak és kifejezések

¹ Malecki id. m. III. szakasz. Állításának igazolására egy sereg példát hoz föl, a melyek kétségtelenül igazolják, hogy igen sok cseh szó egyszerűen lengyelesen van átírva.

megválasztásában már bizonyos függetlenség található; bizonyos szabad mozgás az anyanyelven (lengyel) való fogalmazásban; de azért számtalan bizonyítékot sorolhatna fel arra, hogy a sárospataki lengyel kódex szerzői ezeket a részeket is vagy egyenesen a *csehből* és nem a latinból (Vulgata) fordították le, vagy pedig fordíthatták ugyan a latinból is, de a cseh szöveget folytonosan segítségül hívták.¹

Malecki azt mondja, hogy ama cseh bibliából való fordítás a Prágában levő (első) töredék is, a mely már az 1562-ben bekötött rész tartalmán túl esik, de e töredéknél a fordítás szó szerintiése már korántsem oly nagy, hogy benne eredeti cseh szavak fordulnának elő, vagy a fordítás hűsége, mint ez a kódex elejének ismeretlen fordítójánál történt, az értelem rovására esnék.

Vizsgálódásunk eredményeül tehát megállapíthatjuk, hogy nem lehet külön a Hedvig és külön a Zsófia királyné bibliájáról beszélni, mint más-más példányokról (a mint Tschepius gondolta), s hogy tehát Zsófia ugyanannak a bibliának a továbbfordítását rendelte el, a melynek fordítását Hedvig kezdette meg; vagyis csak egy *közös* bibliáról lehet szó, a mely nem más, mint a sárospataki kódex.

E lengyel biblia fordítását tehát megkezdték 1390-ben (Kortholtus, Broughon, Regenvolscius, Miechowita: 1390 körül) a Hedvig királyné parancsára és költségén; azonban a fordítás nehéz munkája az ő korán bekövetkezett halála (1399.) miatt félbeszakadt. Jagelló Ulászlónak második felesége, Cilley Anna grófnő (Nagy Kázmér unokája; feleségül vette 1401-ben, † 1416-ban) elnémetesedett nő volt s nem is volt herezegnöhöz illő neveltetése; ő tehát nem gondolt a Hedvig által megkezdett bibliafordítás folytatására; harmadik felesége pedig: Erzsébet (von Pileza, Grabowska özvegye; feleségül vette 1417-ben, † 1420-ban) már élemedett koránál fogva sem gondolt a Hedvig tervének megvalósítására.² Jagelló Ulászló negyedik és utolsó felesége, a Hedvighez hasonló, szintén kegyes és vallásos lelkü-

¹ Malecki erre példakul a cseh hónap-neveket hozza föl, a melyeket a fordító meghagyott változtatás nélkül úgy, a hogy azok a cseh bibliában voltak.

² Allgemeine Encyclopädie (Gruber-Hoffmann). Leipzig. 1837. 17. Theil 145. lap. V. ö. Malecki id. m. III. szakasz.

letű Zsófia (kiewi orosz hercegnő, a ki a schismatikus egyházhoz tartozott, de Ulászlóval való egybekelésekor (1422.) elhagyta felekezetét s római katholikussá lett, újra megkereszteltetvén magát; egyidejűleg Sonka nevét Zsófiára változtatta)¹ azonban már megbizta Jaszowici András krakkói hittudóst (hogy mindjárt 1422-ben-e vagy később, bizonytalan), hogy a bibliának lengyel nyelvre való fordítását, a mit már Hedvig megkezdett, folytassa és végezze be,² ami 1455-ben Korecyn várában meg is történt. De hogy a teljes Szentírást csakugyan befejezte-e ez a Jaszowici András, azt a tudósok nem tudják megállapítani, mert Lasitzki, Turnovius és Regenvolscius záradékfeljegyzései erre nézve nem szolgáltatnak biztos adatokat. Csak sejteni lehet, hogy az új-testamentom is meg volt. Annyi mindenestre bizonyosra vehető, hogy — miután a Prágában levő Dániel-töredék világosan igazolja, hogy a negyedik nagy próféta könyve is meg volt — az *ő-testamentom készen volt egészen*.

A kódex tehát Zsófia királyné birtokában volt, egészen 1461-ben bekövetkezett haláláig.³ Az ő halála után, az ő hagyá-

¹ Dlugoss: Hist. Polonica. Tom. I. p. 446. Malecki id. m. III. szakasz.

² Malecki szerint a kódexet (közelebről annak két első részét, vagyis az 1—44. leveleket) Hedvig idejében kezdték írni, tehát már 1399 előtt, a mely évben ez a királyné élete virágában elhalt. További részeit később írták; nevezetesen közepét [a 4-ik (48—95. lev.), vagy talán a 3-ik (45—47. lev.) író részét] mindjárt az 1422-ik év, azaz Jagellónak Zsófiával való egybekelése után kezdték meg, épen az akkor fiatal asszony számára; és midőn ez a munka előttünk ismeretlen okok miatt ezuttal ismét megakadt, a mű befejezésére már csak Zsófiának özvegy korában kerülhetett a sor, t. i. 1450—1455. évek közötti időben. Malecki, tekintettel arra, hogy a kódex befejezése a Zsófia nevéhez fűződik, bár az eleje szerinte is viszszenyulik a Hedvig korába, elnevezte *Zsófia királyné bibliájának*, (ld. m. III. szakasz.) Szerintem ez az elnevezés nem hű és így nem helyes, mert nemcsak a Zsófia királyné bibliája volt ez [maga Malecki az első részett (1—44. levél) Hedvigének tartja], hanem a Hedvigé is. Igazi, helyes elnevezése tehát: *A Hedvig és Zsófia királynék bibliája* lenne.

³ Malecki szerint még az a körülmény sem értéktelen, hogy a kódexet Korecynban írták. Ugyanis Dlugossra hivatkozva, megállapítja, hogy Zsófia, férje halála után épen Korecyn várában tartózkodott legtöbbit. 1446-ban a zászlós urak, a király választás ügyében gyűlést is hirdettek Korecyn újvárosba *ut in praesentia reginae facilius decretum in Kolo (gyűlés) coeptum stabilatur*. Id. m. III. szakasz.

tékával együtt a következő királynénak: Erzsébet ausztriai főhercegnőnek, Albrecht császár leányának, Jagelló Kázmér feleségének birtokába mehetett át, a ki 1454-ben ment férjhez a lengyel királyhoz; Erzsébet halála után (1505.) pedig a *királyi család ereklyéihez*, vagy a *királyi könyvtárhoz* tartozhatott az 1512-ik évig, a mikor I. Zsigmond királynak Zápolya Borbálával való egybekelése (1512.) után a *Zápolya Borbála* († 1515.) birtokába juthatott.

Malecki úgy ítél, hogy a kódex első lapjának kezdőbetűje az 1508—1512. évek között festetett ki s ugyanakkor festették emez első lap aljára az ausztriai czimert is, nyilván azért, mert a kódex közvetlenül az ausztriai házból való Erzsébet királyné emlékeül maradt meg. A kódex első lapját, ha a festés 1512 után történt, Zápolya Borbála eszközölte, mint annak tulajdonosa, ha pedig előbb történt a kifestés, akkor a királyi család valamelyik tagja gondoskodhatott arról.

Borbála korai halála (1515.) után Zsigmond 1518-ban Bona Sforzat (milanói hercegnő) vette feleségül s a biblia így valószínűleg Bona († 1558.) birtokába jutott.¹

Hogy a Jagelló királyi család birtokából hogy jutott ez a nagybecsű családi ereklye idegen kezekre, s hogy 1562-ben mikép került a *Crotoscius* lengyel mágnás család birtokába, azt biztosan maga Malecki sem volt képes kideríteni, pedig a kódex ezen korbeli sorsára vonatkozó adatok után szorgalmasan kutatott. Adatait azonban, a melyek szerinte az igazsághoz közel járhatnak, röviden a következőkben sorolom fel:

Bona királyné (I. Zsigmond özvegye, Zsigmond Ágost anyja), mikor 1556-ban kiszökött Lengyelországból, titkon magával vitte a varsói kastély összes kincseit és drágaságait (még a függönyöket is letépette) azokkal a családi ereklyékkal együtt, melyeket mint királyné birt, természetesen oly feltétel alatt, hogy azok ő utána a későbbi uralkodók feleségeire szálljanak át. Ezek között az ereklyék között kétségtelenül ősrégi írásos emlékek is voltak, melyeket a Jagelló-ház becses kincsekül őrzött; így pl. az a latin, lengyel és német nyelvű zsoltár, a mely hajdan a Hedvig királynéé volt (1396.) s a melyet jelenleg a szent Flórián

¹ Malecki id. m. III. szakasz.

apátság (Linz mellett) könyvtárában őriznek és bizonyára azok közt volt *a mi sárospataki lengyel bibliánk is*. A Hedvig zsoldárjának e korbeli sorsa már ismeretes, mert Bona (vagy valamilyik hü udvaroncza) eladta azt potom áron valamelyik honfitársának, a ki ilyen régiségekkel kereskedett. Ez bizonyosan még 1556 folyamán történhetett, mert ama régiségkereskedő 1557-ben már eladja hét soldóért egy Siess Bertalan nevű embernek.¹ A szent Flórián-kolostor tehát vagy ettől a Siess B. nevű egyéntől, vagy másvalakitől kapta, a kié t. i. Siess után volt. *Ugyanez történhetett a Hedvig-Zsófia lengyel bibliájával is*. Ezt azonban már nem Siess vásárolta meg, hanem *Szarffenberger Miklós* krakkói nyomdász, talán épen ugyanattól a lengyel régiségkereskedőtől, a kitől Siess B. a Hedvig zsoldárját megvette. Ez a nyomdász aztán, miután a kódex szövegét egy Leopolda János nevű krakkói lelkésszel átjavíttatta, 1561-ben kinyomatta. Ez volt a lengyelek legelső nyomtatott bibliája.

Malecki, eme nézetének igazolására a következőket sorolja fel: Az 1561-ben megjelent Leopolda-féle bibliának az elején, a Zsigmond Ágost lengyel királynak szóló dedikációban ezek olvashatók: «De az, a ki e bibliát fordította, épen ellentéte volt annak, a ki felgyujtotta az efezusi Diana templomát, mert ez gonosz dologból akart hirnevet szerezni, amaz pedig üdvösből sem akarta azt, mert nem örökítette meg nevét a bibliában, a miért is annak immár ismeretlenül kell maradnia. És bárhogy is a maga neve nélkül hagyta, én mégis, *mikor kezemhez került*, tudván azt, hogy az emberek mennyire szomjuhozták azt, valamint óhajtván is (a mint ez kötelességem is), hogy Királyi Felséged uralma alatt lengyel biblia legyen a világon: gondoskodtam arról, hogy azt valakivel átjavíttassam és ráakadtam Leopolda János papra, a krakkói iskola mesterére, a ki e munkát magára vállalván, úgy hajtotta azt végre, hogy buzgósága és szorgalma Királyi Felségednél dicséretet nyerend»...

Majd hivatkozik Malecki ugyane bibliának I. C. L. (Jan Ksiadz Leopolda = Leopolda János pap) által írt előszavára, melyben a következők is olvashatók: «A mi ennek a Szentírás-

¹ Ezt bizonyítja a zsoldárkódex első lapján olvasható eme feljegyzés: «Bartholomaeus Siess me possidet anno 1557. Emptus ab Italico septem solid. Psalterium istud 16 psalmis excedit reliqua exemplaria».

nak a mi lengyel nyelvünkre való fordítását illeti, arról bizonyára tudhatod és gondolhatod, hogy nem csekély szorgalommal és nem kis idő alatt fordítottatott. Mondjam, hogy a zsidó biblia szerint van fordítva? Tudd meg, hogy nem... Mivelhogy szent Hieronymus (a ki a teljes bibliát lefordította) annyira jártas volt a zsidó nyelvben, hogy ha zsidónak születik sem lehetett volna jártasabb; már megadtuk szent Hieronymus fordításának azt a hitelt, hogy ő a zsidó szerint híven fordította le latin nyelvre, mi pedig *e szerint fordítottuk le*, a mennyire a lengyel nyelv elbirta»... stb. Ez idézetekre Malecki ezt jegyzi meg: «Látjuk, hogy Leopolda korántsem tulajdonítja magának az egész munkát, hanem mint *társfordító* szólal meg, mindig többes számban (fordítottuk!) vagy szenvedő alakban (fordítottatott) fejezvé ki magát. Hogy kicsoda volt az a másik? azt Leopolda nem jelzi, de Szarffenberger szavaiból következik: először is az, hogy ama fordító kiletét nem tudta: másodsor pedig az, hogy az a valaki (a társfordító) *a távol multté volt* (mi már tudjuk, hogy Jaszwici András és fordító elődje Hedvig idejében) *nem pedig kortárs.*¹

És Malecki, bár elismeri, hogy különös az, miszerint nem látták volna meg Szarffenbergerék kódexünkben a fordítóról: Jaszwici András papról szóló jegyzetet (az korántsem dönti meg a dolgot, mert hiszen a nyomdász, különféle okokból egyet-mást szándékosan is elhallgathatott), de mégis legkevésbé sem kétkli, *hogy mindazt*, a mit Szarffenbergerék az idézett helyeken mondanak: *a mi ereklyénkre, a sárospataki kódexre, a Hedvig-Zsófia bibliájára kell vonatkoztatni.*² Megerősítette Maleckit eme felfogásában az is, hogy a Leopolda-féle biblia a sárospataki lengyel kódexszel közeli rokonságban van, a mit ő bizonyított be először.³

¹ Malecki id. m. III. szakasz.

² U. o.

³ Erre úgy jött rá Malecki, hogy a sárospataki biblia szövegét összehasonlította az összes lengyel bibliák szövegével s kiderült, hogy a sárospataki kódex szövegével a bibliafordításoknak nincs semmi közös vonása: kivéve egyetlenegyét, a mely viszont oly csodálatosan hasonlít hozzá, hogy az nem lehet csupán a véletlen műve. Ez pedig éppen Szarffenberger, illetőleg Leopolda bibliája, a melynek első kiadása 1561-ben jelent meg. Azt nem lehet, Malecki szerint sem állítani, hogy Leopolda szövege nem egyéb, mint a Zsófia bibliájának simított, modernizált és helyesbített.

Én a kódexre vonatkozó adatok gyűjtésében oly fáradhatatlan Maleckinek álláspontját kellően indokoltak s adatait az igazsághoz igen közel járóknak tartom, a melyek szerint tehát *kódexünk az 1561-ik évben Szarffenberger krakkói nyomdász birtokában volt.*

1562-ben pedig már a kódex (előtábláján tulajdonosának nevével és a bekötés évszámával) *Crotoscius János* lengyel mágnás birtokában van s adataink (Turnovius 1603—4; Graet Márton 1617.) szerint még 1617-ben is e hirnevcs család könyvtárának gondosan őrzött ereklyéje.

Hogy jutott a kódex a Crotoscius-család birtokába, azt nem lehetett kideríteni. Valószínű, hogy Szarffenberger nyomdásztól vásárolták meg. Bármiként történt is a dolog, tény az, hogy 1562-ben a krotoszyni Crotoscius Jánosé, a Leszczyc-czimert viselő, szenátori méltóságra emelkedett lengyel mágnásé volt, a kit Zsigmond Ágost király követséggel is megbízott. Crotoscius Jánosnak a második feleségétől egy fia született, de ez fiatalon elhalt. Harmadik nejétől (Ostrorog leány) született *Jakab és András* fia, a kikkel utazgatott külföldre Lasitzki János, a Crotoscius-család bizalmas barátja, a ki nevét, néhány sor kíséretében, kódexünk előtáblájának belső oldalára feljegyezte. Az egész család a cseh testvérek felekezetéhez tartozott 1553 óta. János a reformáció elveit a wittenbergi egyetemen ismerte meg 1534 körül, a hol Luthert és Melanchtont hallgatta. Meghalt 1572 körül.

Szerinte Leopolda összehasonlítgatott, latolgatott, egyesített. A mit a csehben a legjobbnak látott, azt magáévá tette: a mi a régi lengyel fordításban (sárospataki kódex) nehézkes, elavult vagy hibás és értelmetlen volt, azt kijavította és kerekded formába öntötte. De a lengyel fordításnak magvas, jellegzetes és szerencsés fordulatait nagyobbára megtartotta. Ennélfogva egyik fejezetben inkább a cseh fordításhoz, a másikban meg inkább a sárospataki kódex szövegéhez közeledik. Függsége itt kétfelé oszlik, de befolyásolhatta a latin eredeti (Vulgata) is, a melynek bizony csak annyira vehette hasznát, a mennyire értette. Szerinte a milyen viszonyban vannak a nyomtatott cseh bibliák (1506-iki velencei, 1549-iki, 1556—7-iki prágai kiadások) az ősforrással (drezdai Leskowici kódex): olyan viszonyban van a Leopolda biblia a sárospataki kódexszel, mely szintén a drezdai ősforrásból való. Ép ezért hangsúlyozza, hogy nagy és felette szemebetűnő az említett nyomtatott cseh bibliák szövegének hasonlatossága a sárospataki kódex szövegéhez. (Id. m. III. szakasz.)

Halála után fiaira: Jakabra és Andrásra szállt a lengyel kódex is. Rájok illik teljesen az, a mit 1603—4-ben jegyzett fel Turnovius a mi bibliánkra vonatkozólag, hogy t. i. az «a nemzetes Crotosci urak házában van». Ez időben ugyanis e két Crotosciuson kívül több nem volt életben. A két testvér közül Jakab 1600 után halhatott meg. Öccse: András, nagy tiszteletben álló férfiú volt, a kinek számos protestáns művet ajánlottak az akorbeli írók s összeköttetésben állott a külföldi prot. theologusaival is. Ebben a Crotoscius Andrásban 1630 (szerintem 1626) körül teljesen kihalt a család.¹

Regenvolscius, a Crotoscius-család hitsorsosa és barátja, a ki 1645 körül írta meg fentebb idézett művét, már csak annyit mond a lengyel bibliáról, hogy *ez a biblia egy bizonyos kiváló patrónusnak* (t. i. Crotosciusnak) *a könyvtárában volt*, de arról nem szól semmit, hogy mi lett a sorsa ennek az ereklyének.

Hogy mi történt vele a Crotoscius-család kihalása után 1630 (1626) körül, azt Malecki nem tudta biztosan megállapítani. De valószínűnek tartja, hogy a felekezetéhez buzgón ragaszkodó Crotoscius András nem hagyta, kétségtelenül nagyobbára prot. művekből álló könyvtárát vejére (a buzgó katolikus Sieniawskira, a ki azokat bizonyosan elégette volna), hanem követve rokonainak (az Ostrorog-család, régi könyvgyűjteményét a cseh testvérek felekezetének hagyta) példáját: könyvtárát a cseh testvérek könyvtárának (Ostrorog mezőváros templomában volt a könyvtár elhelyezve) hagyta. Így tehát Malecki szerint a könyvtárral a lengyel biblia is a cseh testvérek felekezetének birtokába jutott.

Most már az a kérdés: hogy került a kódex főiskolánk birtokába?

Malecki szerint «erőltetés nélkül kínálkozik az a hipotézis, hogy bibliánkat nem más, mint Comenius Ámos János hozta (1650-ben) Lesznóról Magyarországra és hagyta itt akár Rákóczinak, akár a sárospataki iskolának, a melynek tanára volt, vagy tulajdonul, vagy pedig csak ideiglenes letétképen».²

A cseh-morva testvérek ostrorogi könyvtára, sok hányatta-

¹ A Crotoscius család története részletesen le van írva Maleckinél. Id. m. III. szakaszában, a honnan az itt felsorolt adatokat vettem.

² Malecki id. m. III. szakasz.

tás után (az ostrorogi templomot, a melyben a könyvtár volt, elvették tőlük a katolikusok s a könyvtárt előbb Obrzycekebe, majd Skokiba vitték, a hol hosszú ideig hevert a kastélyban rendetlenül, halomra hányva) végre az egész szövetség határozata alapján (1640 körül) a *lesznói* iskola könyvtárába osztatott be. (Malecki úgy véli, hogy a kódex leveleinek elkallódását 470-ről 194-re annak az időnek a rovására kell írni, a mely a bibliának a Crotoscius-család elhagyása és a lesznói iskola könyvtárába való beosztása között folyt le. A «folio habet 194» jegyzet az utótábla belsején szerinte ez időből való.¹ Malecki eme feltevése közel jár az igazsághoz.) A lesznói iskola Lesznó városával meg az egész Leszczynszki-házzal együtt kitartóan megmaradt a felekezeten és a kozmineki iskolának — intézeteik közül a XVI. századon végig a legelső rangúnak — lehanyatlása után, most pedagógiai életök legfőbb pontját képezte.

A lesznói iskola igazgatása ebben az időben Comenius Ámos Jánosra volt bízva, a kinek ügyis, mint tudósnak, ügyis mint pedagógusnak hírneve már Európaszerte annyira elterjedt, hogy külföldi városok és szomszédos országok tanácsát, sőt nem egyszer közbenjárását kérték, valahányszor nevelőintézeteiknek a hitújítók szellemében való reformálásáról volt szó.

Comeniust 1650-ben I. Rákóczi György özvegye: Lorántffi Zsuzsánna és fia III. Rákóczi Zsigmond Lesznóról meghívták Sárospatakra, hogy az iskolában a tanügyet reformálja. A meghívást Comenius elfogadta s 1650 november 24-én már megkezdte a tanítást.

Malecki szerint Comenius Sárospatakra való jövetelekor (1650) hozta magával a lengyel bibliát.

Megemlíti még Malecki, hogy Comeniusnak Lesznón olyan volt az állása, hogy bátran vehetett kölcsön az ottani könyvtárból, amit akart. Hogy pedig a lesznói könyvtár útján Comenius olyan dolgokhoz jutott, a melyek kétségtelenül a Crotosciusok hajdani könyvtárából valók voltak, az kitűnik abból, hogy ő egy másik olyan kéziratnak is volt a birtokában, a mely annak idején szintén a Crotoscius-család könyvtárához tartozott, t. i. Lasitzki-nek «A cseh testvérek históriája» című munka, a melynek

¹ Id. m. III. szakasz.

utolsó, azaz VIII-ik könyvét épen Comenius adta ki 1649-ben, az előbbi hét kötetnek általa készített kivonatával együtt.

A Malecki hipotézise kétségenkívül tetszetős és alaposan meg is van indokolva. Igaz is belőle annyi, hogy a kódex *Lesznóról került Sárospatakra*, de már az a feltevés, mintha a kódexet Comenius hozta volna magával 1650-ben: nem fogadható el, mert Sarnicki adata szerint¹ *a kódex 1627-ben került Lesznóról a sárospataki kollégium könyvtárába.*² Nemkülönben szintén megdől a Sarnicki adatával Niemezevicz és Wiszniewski ama felfogása is, mely szerint «bizonyosra vehető, hogy (a kódexet) a Lengyelországba való betörés idején, János Kázmér alatt, egy Rákóczi rabolta el».

Én valószínűnek tartom, hogy a kollégium vehette azt meg 1627-ben valamely Morvából kiüzött prédikátortól; vagy pedig ajándékba kapta valakitől s így került egyenesen a kollégium könyvtárába.³

Szombathi János és dr. Horváth Cyrill ama véleményüket, hogy a kódex a Rákócziak hagyományából került a kollégium könyvtárába, tényszerű adattal nem igazolják. Ezt az adatot, a szóbeli hagyományon kívül, más forrásból bizonyosan nem meríthették. Ez idő szerint legalább írott feljegyzés sem a főiskolai levéltárban, sem a könyvtárban nem bizonyítja, hogy a kódex a Rákóczi-család könyvtárával együtt került volna főiskolánk könyvtárába.

A Rákóczi-könyvtár lajstromában, a melynek csak töredéke van meg könyvtárunkban, nem fordul elő. Pedig ez lehetne az eredeti forrás arra nézve, hogy a kódex a Rákóczi-könyvtárral szállott a főiskolára. Nem találok az 1635-iki könyvtári katalógusban (első iskolai anyakönyv) sem, pedig 1627 óta, mint látuk, már a kollégium könyvtárában volt. Valószínű, hogy mint kéziratot nem vették fel a nyomtatott könyvek közé.

A kollégium bujdosása idejében (*Előszőr* Báthori Zsófia,

¹ Wetzer-Welte-féle Kirchenlexikon.

² V. ö. Dr. Erdős: Az újszöv. kánon. ford. Bpest. 1906. 37. lap.

³ Főiskolánk könyvtárában több olyan könyv van, a melyen l. Rákóczi Györgynek eme feljegyzése olvasható: «Anno 1629. vetettem Lednicen egy szegen Marvából kiüzettett predikátortól». Nem lehetetlen, hogy a lengyel kódex is ilyen uton jutott kollégiumi könyvtárunkba.

II. Rákóczi György özvegye üzte el 1671 október 20-án a kollégiumot, mikor Debreczenbe, Gyulafehérvárra s majd onnan Marosvásárhelyre vándorolt. A *második* kiüzetés 1687 április 20-án történt. Ekkor Gönczre, onnan 1695 márczius 25-án Kassára költöztek, honnan csak 1704 de czember 13-án tértek vissza) a lengyel biblia együtt bujdosott a felette hiven örökdő kollégiumi tanárokkal és tanulókkal. S míg a magukkal hurczolt könyvek legnagyobb része tőlük részint elvétellett, részint a bujdosás viszontagságai között elkallódott úgy hogy az 1671 előtti könyvtárnak, — a mely a Rákóczi-könyvtárral olyan gazdaggá lett, hogy a XVII. század közepén egész Magyar- és Erdélyországban a legelső helyet foglalta el — csak igen kis töredéke került vissza a főiskolába, de a lengyel bibliát sok, előttük is igen becses ereklyével [I. Rákóczi György Újtestámentoma (a fejedelemnek számos sajátkezű bejegyzésével) Melanchton munkának II—IV. kötete stb. stb.] sikerült megmenteniök s az ősi fészekbe visszahozniök.

A kódex neve a könyvtári katalógusok között a Kispataki János szénior és Tsétsy Imre könyvtárnok idejében 1726-ban készült «Nomina ac Ordo librorum» etc. czimű katalógusban fordul elő először, a «Theca D» czím 3-ik száma alatt eképen: «Biblia Polonica Manuscripta in Pergam». Majd a két évvel később 1728-ben Szerencsi István által készített betűsoros czímjegyzékben aztán ismét előfordul «Biblia Polonica» címen. A későbbi katalógusokban aztán mindenütt szerepel.

Kollégiumunk könyvtára eleitől fogva mindig a legnagyobb gonddal és kegyelettel őrzi a magyar származású és nevelésű királyleánynak, majd lengyel királynőnek: Hedvignek gondoskodásából és költségén fordítani kezdett nagybecsű kódexet, de nagy jelentőségét, igazi becsét és értékét csak akkor ismerte fel, mikor kiderült, hogy ez a biblia, a régi időkben velünk oly közeli viszonyban és barátságban élő lengyel nemzetnek egyik legrégebb és megbecsülhetetlen elsőrangú nyelvemléke.¹

¹ Malecki így nyilatkozik róla: «E nyelvemlék csak akkor és annak részére válik fontossá, érdekessé és valósággal megbecsülhetetlenné, a ki a középkori lengyel nyelv eddig felfedezett egyéb emlékeivel kapcsolatban vizsgálja. Ezek között *elsőrangú helyet foglal el*. Még pedig régiség dolgá-

Könyvtárunk régi idő óta (1726, sőt talán azelőtt is) a nyomtatott könyvek között kezelte s nem a kéziratok között. Ez az oka, hogy a főiskolánk kéziratáráról a Magyar Könyvszemle 1881-ik évfolyamában Csontos János által közölt, különben is hiányos címjegyzék e lengyel kódexet nem említi. Ma még szintén a nyomtatott könyvek közé van beosztva. Jelenlegi könyvtári jegye: «O. 916».

A kódex birtokosainak névsorát a fenti adatok alapján így állíthatjuk össze:

Hedvig királyné (a kódex első részét, 1—95. l.) 1390—1399.

A királyi család birtokában (ez az első rész) 1399—1422.

Zsófia királyné (a kódex első és második része) 1422—1461.

Erzsébet királyné 1461—1505.

A királyi család birtokában 1505—1512.

Zápolya Borbála (I. Zsigmond felesége) 1512—1515.

Királyi család 1515—1518.

Bona Sforza (I. Zsigmond felesége) 1518—1558.

Szaftenberger krakkói nyomdász 1558—1562.

Crotoscius (Krotowski) János és fiai 1562—1626 körül.

Lesznói iskola könyvtára 1626—1627.

Sárospataki ref. kollégium 1627-től a mai napig.¹

ban második, anyagi terjedelem tekintetében pedig a legelső helyen áll». Majd így folytatja: «Rögtön a második helyre (t. i. a szent Flórián zsolttár után, a mely az 1380 körüli időből való) kell soroznunk Zsófia királyné bibliáját, mint az 1422—1455. évek közti lengyel nyelv képét, a mely a maga elejével (1—95. levél) talán még régibb időbe nyulik vissza. Ezen emlék fontossága annál nagyobb, mert kitölti a századnak eddigelé kitöltetlen részét. A XV-ik század egész első feléből ugyanis egyetlen más írásos emlékünksincsen, mint csupán futólagosan, gondatlanul papírra vetett apróbb dolgok, vagy elveszett nagyobb művek apró töredékei, mely művekről még ki sem derült különben világosan, hogy csakugyan ilyen régiek». (ld. m. IV. szakasz.)

¹ E dolgozat három első szakaszához forrásmunkákul a következő szerzők műveit használtam: Dobrowski «Slavin»-ja, II-ik kiadás; Rieger, Le Long, Telesi D., Dlugoss, Broughthon, dr. Erdős műveit (főiskolai könyvtárból); Bentkowski, Miechowita, Dzialynski műveit (lembergi egyetemi könyvtárból); Ringeltaube, Regenvolscius, Lasitius, Graet, Fischer, Friese, Miscellanea cz. folyóiratot, dr. Niemezevicz műveit (krakkói egyetemi könyvtárból); Kortholtus, Maciejowski műveit (bécsi császári könyvtárból). A forrásművek között

4. A kódex újonnan fölfedezett harmadik töredéke.

A kódex *első töredékét* (mint fentebb láttuk) 1834-ben *Hofmann von Fallersleben* tanár fedezte föl Boroszlóban egy könyv táblájában. Ez a töredék a *Dániel* könyvéből való (II. 37—44. III. 1—10) s egy levél. Jelenleg Prágában őrzik.

A *második töredék* Varsóban van. Ez Königsbergből került oda. Magában foglalja I. Királyok (= I. Sám.) XX. 38—43. XXI. 1—15. XXII. 1—23. és XXVII. 1—5. verseit. E töredéket (2 levél), mely kéziratgöngyölegül szolgált, *Maciejowski W. A.* fedezte föl, illetőleg ismertette 1848-ban.

A *harmadik töredéket* e sorok írója találta meg 1908 szeptember 6-án a *sárospataki ref. főiskolai könyvtár kézírattárában*.

A nagybecsű kódexnek egy megesonkított levele ez, melyet valaki ifj. *Csécsi János* sárospataki tanár «*Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici Adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII Suscepti*» című 12° alakú kézíratos krónikájának bekötésére használt föl; és pedig úgy, hogy a beírt pergamenlevél a kemény bibulátáblák külső boritékaül, diszeül szolgált.

A pergamen szövegében először az *Esdras* név vonta magára figyelmemet s azonnal eszembe jutott, hogy a mi kódexünkben Esdrás könyve csak töredékesen van meg. Hátha a lengyel kódex töredéke lesz ez a boriték? — gondolám. Mindjárt le is fejtettem óvatosan a kézíratos könyv tábláiról. Belső oldalát a ráragadt papírrétegtől megtisztítottam s nedves ruhával gondosan megtörülgettem. Rövid vizsgálat után aztán megállapítottam, hogy a pergamen, az írás, a tinta, a hasábok szélessége, egymástól való távolsága mind-mind ugyanaz, mint a lengyel kódexben. Megállapítottam azt is, hogy e töredék Esdrás I-ső könyvének VI. 20—22. VII. 1. 7—11. 15—18. 22 (vége) — 25. verseit (összesen 17 vers) foglalja magában.

a legtöbb hasznát vettem Malecki többször idézett nagybecsű munkájának, a melyből, valamint Niemezevicz, Bentkowski és Maciejowski műveiből a szükséges részleteket *Mészáros György* boryslawi bányaigazgató úr volt szíves részemre lengyelből magyarra lefordítani, a kinek nagy fáradságáért e helyen is a leghálásabb köszönetemet nyilvánítom! Azon szerzők felfogására nézve, a kiknek műveit gondos utánjárás mellett sem lehetett megkeríteni, forrásul a Malecki teljesen megbízható munkáját használtam.

A szöveg megállapításánál segítségemre volt az, hogy a pergamen felső szélén, az egyik oldalon (a belsőn) középen az «**Ezdra**» (2-ik melléklet), a másikon (a külsőn) pedig a «**sowi I**» (1. melléklet) szavak, illetve szótagok olvashatók; nemkülönben a VII-ik fejezetet (1. melléklet első hasábján alul) kezdő vörös tintával írt nagybetű s a fejezet római számjegye, a melyek azonban már oly halványak, hogy szabad szemmel csak épen hogy láthatók.

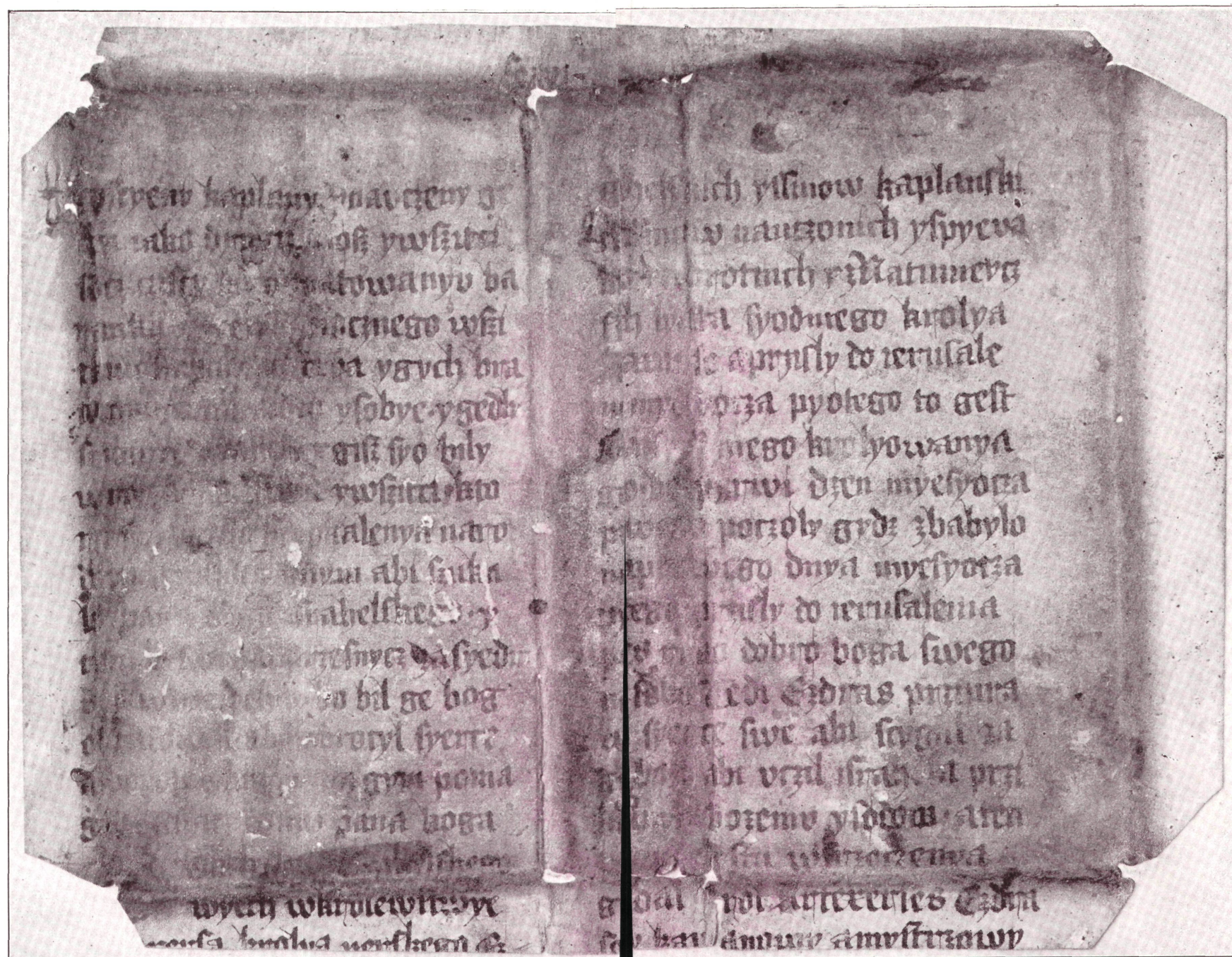
A töredék tehát egy, az Esdrás I-ső könyvéből kitépelt levél nagyobbik (a beírt részt értem) fele (a felső), a mely körül van nyírva úgy, hogy az említett kéziratok krónika tábláinak beborítására alkalmas legyen. Szélessége 23·3 cm. (sértetlen állapotban 26); magassága 17·3 cm. (sértetlen állapotban 37). Egy-egy hasázból 19—19 sor szöveg maradt meg; de úgy, hogy a 19-ik sor (mint a hasonmásokon is látható) épen a közepén van végignyírva. A sorok száma összesen 76. A pergamen belső oldalán levő szöveg sokkal tisztább s könnyebben olvasható, mint a külsőn levő, a mely a gyakori surlódás és fogdosás folytán oly erősen megbarnult és megkopott, hogy majdnem egészen fekete-színűvé lett.

A töredék pontos másolata, latin betűkkel, a következő:

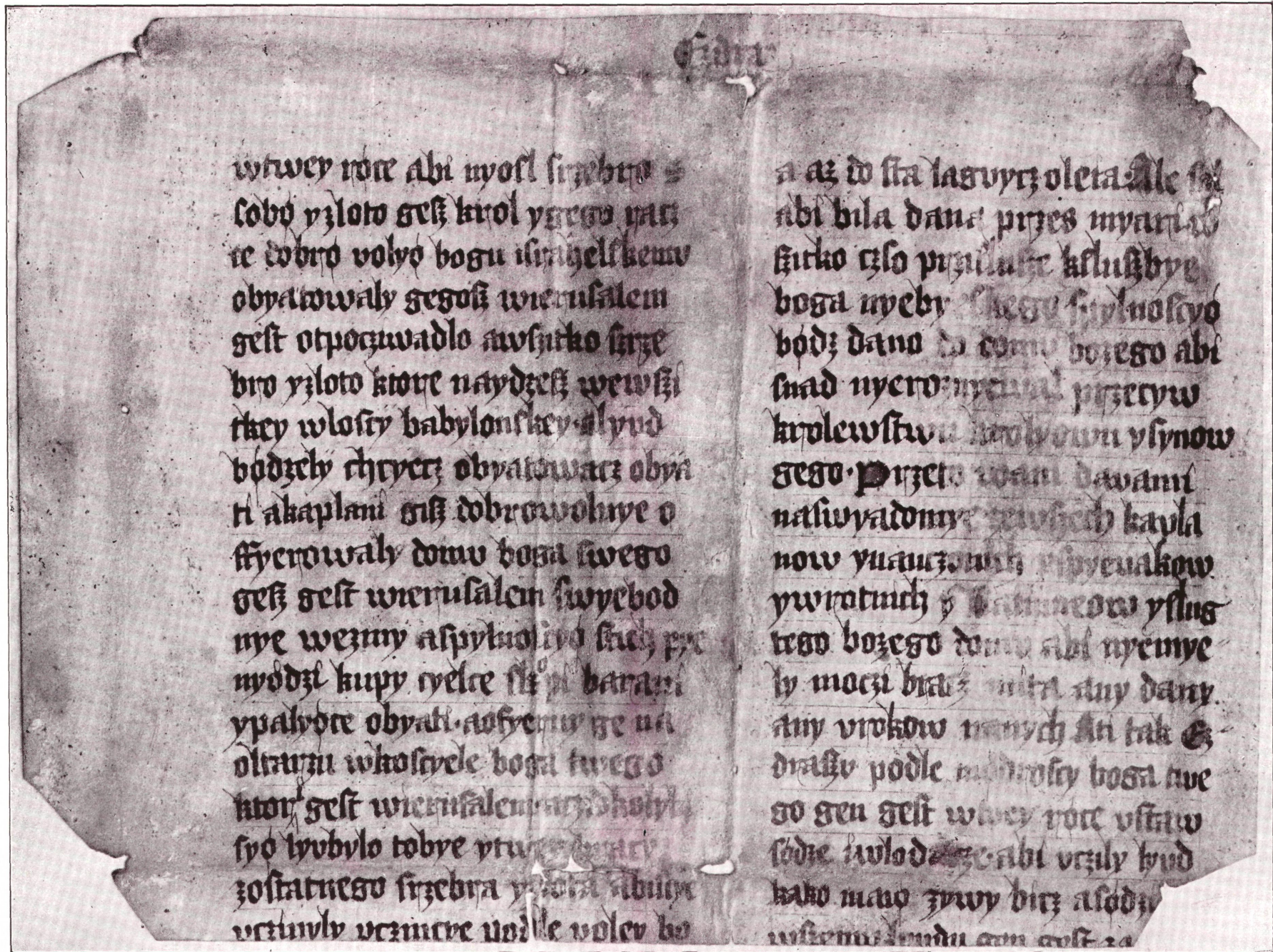
a) lap. I-ső hasáb. Esdrás VI. 20—22. VII. 1a v. cziseceny kaplany ynavezeny ge | den iako drugiz mōsz ywsziti | soz czisecy ku obywatowanv ba | ranka wyelykonocznego wszi | tkim sinom iōczstwa ygych bra | tolom ykaplanom ysobye. ygedly | sinowye israhelsci gisz syō bily | wrocly zioczstwa ywsziti kto | rzi syō iōczily otpokalenya naro | dow zemskich knym abi szuka | ly pana Boga israhelskego. y czinyly swioto przesnycz zasyedm | dny wyesyelyv. bo bil ge bog | otratowal abil obrotyl syerce Asyerowo knym abi gym poma | gal dzalacz domv pana boga | Gych Eloim israhelskego | (.) wyech wkrolewstwye (Arta) xersa krolya perskego Ez |

a) lap. II-ik hasáb. Esdrás VII. 7—11. v. israhelskich yssinow kaplanski | ch yssinow nauczonich yspyeva | kow yzwrotnich y zNatinueycz | skich lyata syodnego krolya | Artaxerse aprzisy do ierusale | ma myesyocza pyōtego to gest | lyata syodnego krolyowanya | gego. bo pyrwi dzen myesyōcza | pyrwego poczōly gydz zbabylo | na apyrwego dnya myesyōcza | pyōtego przisy do ierusalema | przes volyō dobrō boga swego | nad sobō | Tedi Ezdras przipra | wyl syerce swe abi seygal za | kon bozi abi vezil israhela przī | kaziliwv bozemv ysōdom. aten | prz(epis li)stu wyrzeczenya | gisz dal(k)rol Artaxerses Ezdra | sowy kaplanowy amystrzowy |

b) lap. I-ső hasáb. Esdrás VII. 15—18. v. wtwey rōce abi nyosl szrebro s | sobō y zloto gesz krol ygego racz- | ce dobrō volyō bogu israhelskemv | obywatowaly gegosz wierusalem | gest otpocziwadlo awszytko szrze | bro

A sárospataki lengyel biblia újra felfedezett töredékének a lapja.

A sárospataki lengyel biblia újonnan fölfedezett töredékének b lapja.

yzloto ktore naydziesz wewszu | tkey wloscy babylonskey. alyvd | bódzely
 cheyecz obywatowacz obya | ti akaplani gisz dobrowólnye o | ffyerowaly
 domv boga swego | gesz gest wierusalem swyebod | nye wezmy aspylnos-
 cyó stich pye | nyódzi kupy cyelece skópi barani | ypalyóce obyati. aofyeruy
 ge na | oltarzu wkoscyele boga twego | ktori gest wierusalem aczsokolybi |
 syó lyvbylo tobye ytwey bracy | zostatnego szrebra yzlota abiseye | vezinyly
 vezineye podle volcy bo |

b) *lap. II-ik hasáb. Esdrás VII. 22—25. vers.* a az do sta lagvyecz
 oleia. Ale sol | sibi bila dana przez myari. to | szitko czso przislusze
 ksluszbye | boga nyebyeskego splynoscyó | bódz dano do domv bozego
 abi | snad nyeroznyewal przecyw | krolewstwu krolyowu ysynow | gego.
 Przeto wam davami | naswyadomye zewszech kapla | now ynauczonych
 yspyeuakow | ywrotnich y Natiuneow yslug | tego bozego domv abi nye-
 mye- | ly moczi bracz mita any dany | any vrokow nanych Ati Ez- | draszv
 podle módroscy boga twe- | go gen gest wtwey róce vstaw | sódze iwlo-
 darze. abi vezily lyvd | kako maió zywy bicz asódzi . . | niszemv lyvdu gen
 gest za . . . | ¹

Ezt a pergamenlevelet, a mely kódexünk mai terjedelmében közvetlenül a 158-ik levél elibe való, az 1709. és 1751-ik évek között téphette ki valaki a kódexből. Ifj. Csécsi János ugyanis 1709-ben fejezte be a kurucz háborúról írt havi krónikáját s a kódex leveleinek 1751-ben eszközölt megszámlálásakor talált 185 levél ma is mind megvan. Így bizonyos, hogy ama kéziratot az 1709. és 1751. évek közt köttették be. A kézirat beköttetője bizonyosan nem ismerte a lengyel kódex becsét és értékét, mert különben nem tépett volna ki abból egy, esetleg több levelet. Ama helyről ugyanis több levél hiányzik. Hogy ki köttette be ama kétségtelenül becses kéziratot (a Kovachich Márton által készített másolat után közölte *Thaly Kálmán* a *Monumenta Hung. Hist. II. oszt. Irók. XXVII. kötet 257—396. lapjain* 1875-ben), nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. Valószínűleg az említett időközben (1709—1751) működött könyvtárnokok valamelyike. Töredékünk a Zsófia idejében készült fordításból való s az ötödik másoló munkája.

A kódex többi kitépett és kivágott részei különböző helyeken lappanganak. Hogy ezek, legalább részben, valamikor elő fognak-e kerülni, az a jövő titka.

¹ A szöveg leolvasásánál nagy segítségemre volt *Mészáros György* boryslawi bányagazgató úr.